

Օ մայլերի բուրմունք
 Վարդոսաց շուշանայ,
 Հոգեզուարճ անուշակ
 Վաղցրաձայն նուագաց
 Կերպ կերպ թռչնակաց
 Բիւրօրինակ եղանակ,
 Երծաթի գոյն աղբերաց
 Սպիտակ սառնորակ
 Սրտի նորա էր դաճիճ ու դանակ:
 Սոխակն իմ կոյր է
 Բաց 'ի վարդէ
 Այ ինչ տեսանէ:
 Սոխակին դիպան
 Բաճանապարհայն
 Օ աղկունք զանազան,
 Եւ ոչ զոք ետես
 Այ ինչ խօսեցաւ,
 Յոչ ինչ նայեցաւ:
 Եւ զայլ ոք խնդրէր
 Յառաջէր հառաչէր
 Եւ քոք բացօք զվարդն խնդրէր:
 Յանկարծ թալկացաւ
 Կենդանի մեռաւ
 Իւշաբարձ անկաւ
 Ինդ թփով վարդին:
 Տեսեալ զթերթ նորին
 Ինդ պերճ երանգին
 Իննախաբ բոսորին
 Օ գոյն շառագոյն և դեղին
 Տարած 'ի գետին
 Ի եծաձայն վայեաց,
 "Սարդ իմ վարդ ձայնեաց",
 Օ իւր շունչ վաճարեաց:
 Եւ անգին վարդ վարդ
 Իմ կենաց զարդ զարդ,
 Դո՛ւ թերթիւք բարդ բարդ,
 Բանիս լուր կարճ կարճ,
 Վանի ես զուարճ զուարճ
 Տես զիմ լաց ու հառաչ:
 Օ արտօսր իմ սրբեա
 Օ իս քեզ զո՛հ արա
 Օ իմ ողբ ու լաց մեղմեա
 Ի պա թէ ոչ մեռայց,
 Յետոյ քոյ անագան այց ու դարձ
 Զօգնեսցեն իմոյ կենաց:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ: — Այս երգս հայաստանէն
 մեր թղթակիցն ու ազնիւ բարեկամը Պ. Գալուստ
 Շիրմազանեանը զրկեց, և կ'ըսէ թէ որովհետեւ

հանգուցեալ Յարութիւն վարդապետ Աւանդա-
 րեանց այս երգս շատ կը սիրէր և յաճախ կ'երգէր,
 զոր և ինքը առաջին անգամ Վրաստան բերաւ,
 անոր համար կը կարծուէր թէ ինքը շարագրած
 ըլլայ: Բայց վերջէն իմացուեցաւ որ հնուց 'ի վեր
 հայաստան կ'երգեցուի եղեր, և թէ հեղինակն
 ո՛վ է՝ անյայտ է: Այսու ամենայնիւ Վրաստան
 ինչուան հիմայ ալ այս երգս Տալ Յարութիւն վար-
 դապետի կը կոչեն:

ԱՇԽԱՐՀ ԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Սարգսիս-Բեկի Սովետեան Գառաւուց:

ՅԱՅՆ արկեալ զգիրս պատմութեայ
 Հայոց՝ տեսանեմք զի բազումք 'ի Հայոց
 բնակեցին 'ի Վիրս, այլ թէ յորում
 արդեօք ժամանակի տարադրեալ կամ
 գաղթեալ իցեն նոքա, ոչ ինչ գտանեմք
 ստուգիւ նշանակեալ: այլ որպէս ե-
 րևի 'ի պատմութեանց՝ 'ի թուակա-
 նութեան Հայոց ՇՀԲ, այն է ամ
 տեսուն 1123 Ղաւթիթ արքայ Սրայ
 պաշարեաց զԴնի թագաւորանիստ մայ-
 րաքաղաքն Հայոց, և առեալ զայն՝
 գաղթեցոյց զբնակիչսն 'ի Վիրս՝ տալով
 նոցա սունս և քաղաքս բնակութեան
 և եկեղեցիս և վանորայս բազումս:
 Բայց թուի ինձ զի և յառաջ քան զա-
 ռուրս գաղթականութեանն բազումք 'ի
 Հայոց երկուցեալ յերեսաց զանազան
 ասպատակութեայ, որովք մեծն Հայաս-
 տան յաւեր եղեալ էր և յապականու-
 թիւն, դարձեալ և 'ի պատճառս ապա-
 հովութեան փախուցեալ անկան յաշ-
 խարհն Սրաց: Եւ զայս ոչ յանձնէ
 ինչ ասեմ, այլ զվեց ամ շրջեալ իմ ա-
 ռաքելութեամբ ընդ ամենայն Սրաս-
 տան, քաջ զննեցի զամենայն՝ ստիպեալ
 'ի պարտուց պաշտամանս իմոյ, և չե-
 րեցան անդ վանորայք բազումք, դար-
 ձեալ և ոչ հնագոյն եկեղեցիք Հայոց,
 բայց 'ի վանորէից ինչ և յեկեղեցեայ

1 Զբնօիրս զայս և զստուգապատումն նկարա-
 գրութիւն Սովետեան գաւառացն, ստորագրեաց
 Յովհաննէս վարդապետ Տէր Ղազարեանց Արշա-
 րունի, 'ի Միաբանից սրբոյ Էջմիածնի, 'ի խնդրոյ
 Տէր Պետրոսեան Պօղոս վարդապետի, յամի 1849:

զորս 'ի ստորե առաջի կայ ինձ նշանա-
կել ըստ իւրաքանչիւր տեղեաց : Իսկ
եթէ ասիցէ որ զի 'ի ժամեաց ամենա-
ծախ ժամանակին անհետացան նորա ,
ու հաւանիմ . ապա թէ ոչ գէթ նըշ-
խարք կամ տեղիք աւերածոցն երևէին .
զի աւանիկ 'ի բազում դարուց հետե
յառաջ քան զգաղթականութիւն Հայոց
դեռ ևս կանգուն կան վանորայք 'ի
մեծն Հայաստան՝ որ է սահմանակից
Ս րաց աշխարհին . բայց ինձ թուի թէ
այժմեան դաւառն Շ աւիաանոյ , Վ ա-
ղախի և Լ օուոյ եղեն երբեմն ընդ տէ-
րութեամբ Ս րաց , որպէս և աշխարհն
Վ ուգարաց և Տայոց , և անդ բնակեցին
Հայք , որպէս յայտնի 'ի բազում վանո-
րէիցն է և յեկեղեցեաց , և երկիրն կո-
չիւր Ս րաց տուն : Եւ զի հաւաստեալ
եղև երբեմն Հայաստան աշխարհ ընդ
իշխանութեամբ Ս րաց՝ յայտնի է 'ի
բանիցն Հերակլի երկրորդի արքային
Ս րաց , յամի տեսուն 1783 յօդոստոսի
28 , յերեաներորդ իններորդ ամի թա-
ղաւորութեանն իւրում . քանզի թուե-
լով զտեղիս իշխանութեան իւրոյ այս-
պէս զրէ առ կայսրուհին Ռուսաց .
« Սղորմութեամբն Բսուածոյ՝ մեք եր-
կրորդ Հերակլ՝ արքայ Ս րաց , և
արքայ Կախէթու , և զիսաւոր ժա-
ռանդ Սրբիւթթու , Բթաբէկու , իշ-
խեցող Խաղախու , Բօրչալուու ,
Շ աւիաթիւր (այսինքն Շ աւիադի-
նու) Կախու , Շ աքու , Շ իրուանու ,
տիրող և հրամայող Վանձախու , Եւ-
րեանու և այլոց » : Ի հաստատու-
թիւն բանիս՝ բերից զհաւաստի վիտյու-
թիւն՝ տեսուն Հ . Ս իքայէլ վարդապե-
տի Չամէան , որ զրէ 'ի պատմութեան
Հայոց՝ . « Եւ Վաւիթ (ասէ՝ զինի
վանեւոյն զզօրս Ս ելիւր իշխանին Վար-
սից) առաւել ևս զօրացեալ դիմեաց և
էառ 'ի ձեռաց նորա զքաղաքս նախ-
նեաց իւրոց՝ զօրս յափշտակեալ էին
Վարսիկէն , զբազում տեղիս Վուգա-
րաց և Ստեպանոց , յորս տիրեալ էին
յառաջն թագաւորք Բլուանից , ըզ-

« Վաղ բերդ և զՏերունահանն , զՏա-
ւուշ , զԿայեան , զԿայծոն , զԼ օուի ,
զՏաշիր և զՍահկանաբերդ . սորա
են 'ի Լ օուի , 'ի Վ աղախ և 'ի Շ աւիա
տին և 'ի Բօրչալու » : Զաւելու ևս
ասել թէ « Լ ուեալ Հայոց բնակեւոյ
յարևելակողմն աշխարհին և գիտա-
ցեալ թէ այր բարեպաշտ է Վաւիթ ,
բազումք 'ի նոցանէ ելեալ քնացին առ
նա . և նա ետ նոցա տեղի բնակութե
և շինեաց վանն նոցա զքաղաք մի ա-
նուանեալ Վօուայ կամ Վօուանայ
(փոխանակ զրելայ Վօրայ) որ 'ի Ս րաց
բարբառ թարգմանի բլուրկամբլուակի
որովհետև ամիոց քաղաքին շինեալ է
'ի վերայ բլրոյ) և հրաման ետ նոցա
կանգնել զեկեղեցիս և զվանորայս .
նպաստ լինելով և ծախուց նոցա յար-
քունուստ , և բնակեցոյց զնոսա յաշ-
խարհի անդ խաղաղութեամբ և յան-
դօրրու » : Վրէ դարձեալ՝ թէ « Տար-
սայիճ իշխանն Սուրբէկան դադա-
րեցոյց և ետ ջնջել զպահանջողու-
թիւն հարկաց վանորէից 'ի դիւանայ
Ս րաց . ուր կային գրեալ անուանք
իբր հարիւր և յիսուն վանորէից Հայ-
աստանի » : Զայսմանէ և յայլոց բա-
նից նորա իմաստասիրել արժան է ա-
պաքէն զի զբազմութիւն Հայոց որք
դաղթեցան յԵնոյ և յայլոց տեղեաց՝
ու եթէ 'ի կեդրոնի Ս րաց աշխարհին
բնակեցոյց՝ այլ 'ի բունն Հայաստան ,
որ սահմանակից եր երկրի նոցա և եր
ընդ իշխանութեամբ իւրեանց , որպէս և
'ի բազմութենէ վանորէից որք կան մին-
չև ցայժմ՝ յայտնի տեսանի : Եւ քանզի
կային ոմանք որ յառաջ քան զաւուրս
մեր ընծայեցին 'ի լոյս զհամառօտ նկա-
րագիր վանորէից և եկեղեցեացն Հայոց
աշխարհին՝ որք կան 'ի մասն բաժնի
տերութեանն Ս րաց , մեք զայնոսիկ
թողեալ մտադիւր զխոստաբանեալն առ
'ի մէնջ տարցուք 'ի գլուխ , զրելով ինչ
ինչ զվանորէից մերոյ ազգին յաշխար-
հին Ս րաց և զեկեղեցեաց : Ի յերկա-
սիրողաց անտի զօրոյ արդ իսկ յիշատա-

կեցաք՝ համարել արժան է և զՍարգիս վարդապետ Սանահնեցի Վալաբեան, որ ստորագրեաց զվանորայս և զեկեղեցիս Սեփին Հայաստանի. բայց զայնքան մեծ մասն աշխարհին Հայոց ի մատենական միում հաւաքեալ, եթող ի բաց ոչ միայն զաղատեալն ի հարկաց ի հարսայի՝ ի շխանէն՝ զհարիւր և զսիւսուն վանորայս՝ որ համեմատելով ընդ վանորէից մեծին Հայաստանի կամայնոցիկ տեղեաց յորմէ սկսանի Սարգիս վարդապետն և ուր աւարտի, իբրեւ զշիթ մի ի դուլէ են, զորս եթող իսպառ: Վանդի սկսեալ ի Սանահնէ և քերեալ զարքունական ճանապարհաւն մինչև ցգաւառն Մրցախու՝ ստորագրեաց թերակատար. թողլով զվանորայս և զեկեղեցիս գաւառացի Վարդմանկայ, Վետաբակու, մեծին Փառխոսոյ, Տանձուտայ, Օէյվու, Վալիստանու, Վարամուրատայ, և զայնչափ զցանկալի հնութիւնս, և այլն. մինչ զի օտարազգի աշխարհագիրք ընդակն հարեալ յապուշ կրթին ընդ այնչափ հոյակապ և անթիւ մեծագործ հնութիւնս. բայց և զայն իսկ երկասիրութիւն նորա ոչ ընդ վայր հարկանեմ. քանզի և խոստանայ յայլում մատենի տպագրութեամբ ի լոյս ընծայել և զմիւս մասն Հայոց աշխարհիս որ յայնկոյս Մխուրեան գետոյ:

Բայց ես ըստ բազմաժամանակեայ զննութեանցս՝ ստորագրեմ զայժմեան հանգամանս վանորէից և եկեղեցեաց և ժողովրդոց իսկ Հայոց, է զի և զօտարագրեաց բնակելոց ի կեդրոնի աշխարհին Սրաց՝ բաժանելով զայնոսիկ գաւառս ի չորս բաժինս, ըստ չորից գաւառաց բնակութեանց Հայոց, առանց յիշելոյ ինչ զայնոսիկ ի բազմաթիւ գաւառաց՝ ուր չգտանի որ ի համագրեաց մերոց:

Սրացն ազգ՝ միանգամայն առեալ և զինքնադուխ ազգսն Սնգրեւաց և Վաւրիայ՝ է ազգ և գաւառ յարեւել՝ սահմանակից Հայոց մեծաց ի հարաւոյ կուսէ, և ունի սահմանս յարեւմտից կողմանէ զՎոլդբիս՝ կամ զաշխարհն լագերա-

ցւոյ կամ Չերքէզաց, ի հիւսիսոյ ըզՍարմատիա՝ յորմէ և բաժանի լեւոմոն Վովկասու, իսկ յարեւելոց զՂուանս առ Վուր գետով:

Ունի Սրաց գլուխ բազումս՝ զՍնգրեւ, զՎաւրիա, զՍուանէթ, զՎարթլ, զՎախէթ, զՎերին և զներքին Վախէս, և զայլ բազումս. նմանապէս և քաղաքս ամուրս՝ զՏիլիսի, զՍեփիթայ՝ որ է Յիսէթայ, որ այժմ է դիւղ, ուր էր սուրբ խաչն, և պատրիարքարանն Սրաց. ունի և ամրակառոյց բերդս ի զանազան քաղաքս՝ որպէս ի Վաւրիայիս (այժմ աւեր է բերդ նորին) ի Սիւլաւ, ի Սինախ, ի Սէխոււմ, ևն. իսկ ազգք և բնակիչք Սրաց կոչին միահաղոյն առեալ զամենայն լեւոնական քրիստոնեայ ազգս զ()ս, զՎաւսուր, զՎալաւ, զՎաւու և այլն. Վերիացիք: Ունի Սրաստան զերիս զերեւելի և զմեծամեծ գետս՝ այն է Սիւն (զոր ոմանք Ճորոխ կարծեցին) որ և ընդ բազում միոնս անցանելով անկանի ի ծովն Պոնտոսի. Վաւու կամ Վուր գետ, և Մլազան. նմանապէս և զայլ գետս և անտառս և զմեծամեծ լերինս և բլուրս. յորոց անուանին և ընդ ամենայն երկիր համբաւեալ է լեւոն մեծ Վովկաս՝ որ պատելով զաշխարհն Սրաց և Ղուանից տարածի ընդ երկիրն Սարմատացւոց և Վիլիթացւոց մինչև ի կողմանս Հնդկայ՝ ըստ տեղեաց տեղեաց փոխելով զանուն իւր, որպէս վկայեն բազումք ի պատմացն մերոց:

Վախէթ է երկիր լեւոնային անտա-

1 Քարթլոս եղբայր Հայկայ նախնւոյն մերոյ՝ որում գնացեալ ի մի կողմն հիւսիսոյ՝ ի լեւոն որ կոչի Ալմազ, և անդ շինեաց իւր տուն և ամրոց, զոր կոչեաց Որբէթ, յանուն կրտսեր որդւոյ իւրոյ, յորմէ Ուապէլեանք, ի սմանէ և գաւառն ընկաւաւ զանունն:

2 Է անուն աւագ որդւոյ Քարթլոսի, որ շինեալ զքաղաքն Մծիթիթայ՝ ըստ այնր ժամանակի սովորութեանն յիւր անուն յորջորջեաց և զքաղաքն:

3 Միւս եղբայր դիւցազմն Հայկայ՝ բնակեալ ի հիւսիսակողմն մեծի լերին, յորոյ անուն և լեւոնն կոչեցաւ:

4 Վասն այնորիկ կոչեցաւ անուն ազգին Ռաբէթ՝ ըստ այլոց Ազգբաշ, կամ Բաշաբաշ, այն է Գլխիւրաց կամ Բացաբաշ, ի գործոյն առեալ:

ուսիսիս և արգաւանդահող, լցեալ ամենատեսակ բերովք ուտող Հայաստանեայց աշխարհի և անուշահամ ջրովք. գտանին 'ի լերինս նորա և էրէք և վայրի գազանք: Առողջարար է օդ երկրին և մաքուր. և բնակիչքն են կորձալեզուք, բայց քաղաքավարք և հիւրամեծարք. զնոյն լեզու բարբառին զոր միանգամ առնուն 'ի կիր ամենայն լեռնականք վայրայն:

Իշխանք (Կիսի) բազումք գտանին 'ի գաւառսն այնոսիկ յաղպէ Արաց՝ յորոց երևելին է՝ մեծ իշխանն 'Սադիան՝ զոր և պատմագիրք մեր յիշատակէն ուրէք, և ունի զբազում արտօնութիւնս 'ի կայսերէն Առասաց. քանզի կարէ ինքնագլուխ ձեռնամուխ լինել 'ի մեծամեծ իրս, և պատերազմունս անգամ ընդ մերձակայ լեռնականսն մղել, և երկուտասան հազար տունք կան նմա 'ի ստրկութիւն ծառայութեան, որք են առ հասարակ յաղպէ Արաց, թէպէտ և գտանին իսկ ոմանք 'ի մերոյն և 'ի Հրէից: Ունի զանմատոյց ամրոցս և բերդս և թնդանօթս և քաղաքապիւղս, և ուր գտանին զոնէ երկու կրպակք վաճառաց՝ հարկ է զի գտանիցի անդ որ 'ի մերազգեսց, քանզի և վաճառականութիւն երկրին ըստ մեծի մասին 'ի ձեռս Հայոց և Հրէից է:

Բնակիչք երկրին հասարակօրէն են ուժեղք, բարձրահասակք, յաղթանդամք և յաջողակք, որպէս 'ի պատերազմունս՝ նոյնպէս և 'ի մշակութիւնս. հնազանդք են տեարց իւրեանց մահուամբ չափ, քանզի եթէ հրամայեսցէ ոմն 'ի մեծամեծաց ծառայից իւրոց հարկանել զմերձակայն իւր, առանց իմանալոյ զպատճառն և առանց ժամավաճառ լինելոյ իսկոյն կատարէ զհրաման տեառն իւրոյ: Ստրուկք են իշխանաց ամենեքին առ հասարակ, և յոյժ ալքաստք. չգիտեն բնաւ եթէ զիւրդ պարտ

իցէ սերմանել զցորեան, այլ առ հասարակ շատանան մարացորենով և զովով՝ պահէն անասունս սակաւս, և տեարք անասնոյն չգիտեն եթէ որպէս արժանիցէ բաժանել զիւզն 'ի մածնոյ. նա մանաւանդ չգիտեն եթէ զինչ խնոցին իցէ, և որ այլ ևս 'ի սոցին սակի:

Իշխանք երկրին կամ իշխանազունք կէսք ծառայեն 'ի դիւանատունս տէրութեան Առասաց և այնու շատանան, և ոմանք պարապեալք յորսս և 'ի զբօսանս՝ չգիտեն և ոչ զստորագրութիւն անուան իւրեանց ըստ վաղեմի իշխանագանց:

(ԱՒԱՐՏՆ ՅԱՌԱՋԻԿԱՅՈՒ)

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Իշխանի պատգար-ութեան սիւլբնաւորութեան և յաւաքանաւոր պատգար-ութեան²:

Իշխանաւոր:— Գրոց պակասութիւնը և տպագրութեան առաջ եկած օգուտները տեսնելով Յովհաննէս Վարմատանէնց անունով քահանայ մը՝ Իշխան անցաւ, և հոն տարուան մը մէջ մեծ ջանքով առանց խնայելու ստրկի և աշխատութեան, երկու տեսակ բոլորգիր թափել տուաւ յամի տեառն 1616: Ետքը Սեբեթիսէթ կաթողիկոսին օրովը սաղմոսարան մը տպագրեց Իշխան վով քաղաքին մէջ. բայց ինչպէս հաւանական կ'երևնայ, տեսնելով որ ջանքին համեմատ ընդունելութիւն մը չգլտաւ իր աշխատութիւնը, փորել տուած գրերուն տձեռութեանը համար, ինքն ալ ձեռքը ետ քաշեց. վասն զի առջի տպել տուած գիրքը միանգամայն վերջինը եղաւ: Սողմոսին ճակատը այս կերպով դրուած է. « Սողմոս 'ի Վաւիթ. տպագրեցաւ սաղմոսարանս 'ի կազմարանն Վարմատանէնց տէր Յովհաննէսին. թվին մարգեղութեանէն

զանուն. քանզի գրեթէ ամենեքեան են առանց գլխարկի:

¹ Տոհմ սոցա համարի երկրորդ արքային Խմբէթայ, և երբեմն այնքան հզօրացան մինչև ակնածել արքայի իսկ իւրեանց 'ի նոցանէ:

² Սա է մանրատեսակ հունգ. գեղնագոյն՝ մեծութեամբ կորեկի՝ զոր արկեալ յեռացեալ ջուր ուտեն առանց աղի:

³ Առջի հատուածը տես երես 230: